

Vijftig jaar na de inval; wat weten we nog niet*?

Een bespreking van de recent ontvangen publikaties over Nederland en de tweede wereldoorlog door

DAVID BARNOUW

Even leek het of het veertigjarig jubileum van de bevrijding de laatste stortvloed van tweede wereldoorlog literatuur zou brengen, maar dat was een misrekening. Ook nu weer heeft de boekhandel moeite alle boeken onder de aandacht van het publiek te brengen. Opvallend is dat haast alle studies de oorlog of de beschreven oorlogsdagen als een incident beschrijven, zonder veel aandacht voor de omgeving. Ook worden weer veel zaken als uniek Nederlands gezien en behoorlijke vergelijkende studies komen nog steeds niet echt van de grond.

De indeling van het volgende overzicht is als volgt; de militaire strijd eerst; het gewone leven — van gewone burgers, maar ook van het ambtelijk apparaat —; collaboratie en verzet; regionale studies; na de oorlog en de wetenschappelijke verwerking; joden en de holocaust en tot slot België en de tweede wereldoorlog.

De militaire strijd

Met de beschrijving van de eerste vijf oorlogsdagen beginnen haast wel alle werken over Nederland en de tweede wereldoorlog, waarbij het verraderlijke van de aanval; 'bij het ochtendgloren', de heldhaftigheid van sommige Nederlandse militairen en de gemene strijdmethodes van de aanvallers; SS-ers met Nederlandse krijgsgevangenen als levend schild, centraal staan. Er wordt dan meestal ook nog even kort geklaagd over de geringe uitgaven voor de defensie in de voor-oorlogse jaren.

Stafleden van de Sectie militaire geschiedenis van de landmachtstaf ondergraven in de bundel *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* een aantal na-oorlogse mythes. Niet alleen de strijd zelf, maar ook het defensiebeleid wordt uitgebreid uit de doeken gedaan. Interessant is ook de beredeneerde literatuurlijst, waarin onbeschoemd het feilen van een groot aantal studies over de mei-dagen wordt aangetoond.

Eén van de schrijvers, H. W. van den Doel, werkt in *H. J. Mulder en de strijd bij Mill* een kleine episode uit die vijf dagen verder uit. Niet dat de Duitsers daar werden tegengehouden, verre van dat, maar de reserve-eerste-luitenant Mulder werd na de oorlog naar aanleiding van zijn optreden Ridder der vierde klasse der Militaire Willems-Orde. Waarom hij wel en een ander niet, ben je geneigd te denken. De brochure is een gelegenheidswerk; Kamp Stroe werd in mei 1990 omgedoopt in Majoor (en merkwaardigerwijs niet luitenant) Mulderkazerne.

De persoonlijke getuigenissen van een aantal soldaten die bij de Grebbeberg vochten, zijn vastgelegd in *De Greb*. Er zijn wel weer veel losse flarden over Duitsers die de Nederlandse soldaten als schild gebruiken, maar de meeste verhalen klinken echt. Met name de emotionele indrukken die de soldaten opgedaan hebben bij het schieten op mensen, ook al zijn het vijanden, maken indruk.

Het boek *Rotterdam werd verraden* is ook voor een groot deel gebaseerd op getuigenissen; van 'gewone burgers', maar de geloofwaardigheid van de meeste verhalen is helaas vrij klein. Geen moment zet de schrijver L. Elfferich enig vraagteken bij allerhande uitspraken over verraderlijke activiteiten in Rotterdam vóór Het Bombardement, want zoals op de achterflap te lezen is: 'In Nederland, en zeker in Rotterdam, hebben mensen altijd (maar onbewijsbaar) geweten dat Rotterdam 'verraden' was'. Een warrig boek.

E. H. Brongers, hij wordt in *Mei 1940* stevig aangepakt, komt in een artikel in *Armamentaria* tot de conclusie dat het bombardement een opzettelijke terreurdaad was, waar Hermann Göring schuldig aan is. Meerdere artikelen in deze jaarlijkse uitgave van het Legermuseum in Delft handelen over de meidagen.

Strikt zakelijk is het tweedelige *Vliegveld Venlo* van J. Derix, dat handelt over de grootste vliegbasis van de *Luftwaffe*. Van hieruit bestookte een eenheid nachtjagers de geallieerde bommenwerpers die op weg naar Duitsland waren, of weer terug naar Engeland. Ook de gevolgen voor de burgers komen uitgebreid naar voren en voorzien van honderden foto's is dit boek een aantrekkelijke studie.

J. J. G. Beelaerts van Blokland was weliswaar één van de weinige Engelandvaarders die per vliegtuig uit Nederland wist te ontsnappen, maar hij was cavalerist. In *Tussen paard en pantser. De cavalerie, het verzet en de Pr. Irene brigade* (met een woord vooraf van prins Bernhard) komen zijn belevenissen naar voren, waarbij zijn relaas over de start van de brigade het interessantst is. Over het verzet komen we niets te weten, behalve dat hij bij de OD geweest is.

Door de regering in Londen werden twee onderscheidingen ingesteld om dappere militairen en burgers te kunnen eren. In *Bronzen Leeuw, Bronzen Kruis* van H. G. Meijer (met een woord vooraf van prins Bernhard) worden alle kruisdragers genoemd, maar interessanter zijn de achtergronden van de jonge wetenschap der phalaristiek en de door de auteur ontworpen dentatus-matrix, die het aantal personen aangeeft, die dezelfde onderscheidingen (méér dan één) hebben verworven.

Gewone leven

Het gewone leven ging door, ook bij de diverse ambtelijke en semi-ambtelijke diensten. In zijn boek *Achter de bres* beschrijft A. Waalewijn Rijkswaterstaat tijdens de oorlogsjaren. Dit vakdepartement was haast een staat in de staat met weinig ideologie of politiek, maar ook hier waren ook daadkrachtige ambtenaren, die er niet rouwig om waren dat ze geen last meer hadden van tijdrovende politieke besluitvorming. En de Nederlandse ambtenaren en de controlerende Duitsers konden na de oorlog met relatieve tevredenheid terugkijken.

Na de oorlog is altijd volgehouden dat het Ziekenfondsenbesluit 1941 een zuiver Nederlandse maatregel was, gebaseerd op vooroorlogse ontwerpen en dat de Duitse invloed bijna nihil was. Bij 'foute' maatregelen wordt meestal het omgekeerde beweerde. De voormalige directeur van het Haagse ziekenfonds AZIVO, H. C. van der Hoeven, toont in *Ziekenfondsen en de Duitse bezetting* duidelijk aan dat de Duitsers het besluit hebben doorgedreven. Om na de oorlog deze verplichte verzekering te kunnen handhaven, was er veel aan gelegen om het Duitse aandeel in de totstandkoming zo veel mogelijk te ontkennen.

De, grote, groep mensen die zich behalve door de Duitsers óók door de Nederlandse ambtenaren hogelijk belazerd voelt, is die der dwangarbeiders, een naam die helaas ook voor diegenen gebruikt wordt die geheel vrijwillig in Duitsland gingen werken. B. A. Seyes heeft in 1966 in zijn *Arbeidsinzet* (herdrukt in 1990) voornamelijk de beleidsmatige kant laten zien, maar de laatste jaren verschijnen steeds meer verhalen 'van onderaf'. Een fraai voorbeeld is het door K. Volder samengestelde omvangrijke *Werken in Duitsland 1940-1945*, waarin zeer veel betrokkenen aan het woord komen en waarin met name de grote verschillen in de behandeling van hen in Duitsland opvallen. Jammer, maar helaas veel voorkomend in dit soort boeken, is de verongelijkte toon, want de ex-dwangarbeiders willen zo graag bij de 'door de oorlog geschonden groepen' behoren.

Een andere, ook zeer grote groep, vormen de kinderen. A. Venema's *Kleine oorlog* geeft

vijftien interviews weer met 'kinderen van toen', die nu vertellen hoe ze de oorlog beleefden. De verscheidenheid in achtergrond maakt het een leuk boek, maar de claim dat kinderen vaak betere observatoren zijn en niet gehinderd worden door vooringenomenheid, is natuurlijk onzin, want er worden geen kinderen geïnterviewd, maar volwassenen.

Collaboratie

Het is niet mis om in zeventig bladzijden de collaboratie in Nederland proberen te vatten. Het is L. Mok dan ook niet gelukt in zijn *Collaboratie. Personen en patronen* en dat ligt maar voor een deel aan de (te) geringe gebruikte literatuur. Belangrijker is dat hij vindt dat het voor een tijdgenoot misschien zelfs onmogelijk is een zakelijk beeld van de bezetting te vormen. De staatshuishouding, geleid door een sterke centrale overheid, hebben wij volgens de schrijver aan de Duitsers te danken; een punt in hun voordeel.

Het valt natuurlijk niet te zeggen of het Nederlandse bioscoopbedrijf meer gecollaboreerd heeft dan andere bedrijfstakken, maar het is natuurlijk wel zichtbaarder geweest. In *De bioscoop in de oorlog* wordt een poging gedaan deze collaboratie van achtergronden te voorzien, maar het is toch helaas een aaneenschakeling van feiten en feitjes geworden, zonder dat het beleid van de Duitsers duidelijk wordt. We zullen moeten wachten op de aangekondigde dissertaties over dit onderwerp.

Verzet

Wellicht is er over geen enkel oorlogsonderwerp in Nederland zoveel geschreven als over het verzet in Nederland en het hangt van de periode en de schrijvers af hoe ver het begrip wordt uitgerekt of ingeperkt. Het bijzondere van *Geschiedenis van het verzet 1940-1945* is dat J. Buitkamp Nederland en België samen in één boek behandelt, maar het is 'géén boek met woeste verhalen en over helden, want dat zou regelrecht indruisen tegen het wezen van het verzet

Overzichtelijker is *Het vrije woord. De illegale pers in Nederland 1940-1945* van H. J. van den Heuvel en G. Mulder. Dat het boek oorspronkelijk een 'blijvend eerbewijs' voor de illegale pers zou moeten zijn, is nog te merken aan de erelijst met gevallen achterin. Het nut om zulke lijsten, die niet 100% betrouwbaar kunnen zijn, te publiceren, ontgaat me. Het boek moet als een tussenbalans gezien worden; pas als van de belangrijkste bladen doorwrochte studies zijn verschenen, kan een échte analyse verschijnen.

Kleiner van opzet is *De illegale pers in Dordrecht 1940-1945* van A. de Vries, maar het is een uitstekende lokale studie geworden over een min of meer geïsoleerde plaats, waar vijftien illegale bladen verschenen, waarvan de meeste 'neutraal' waren.

Een boek over het verzet is *Ik lijd nog steeds* nauwelijks te noemen, maar een zich ex-verzetssrijdster noemende vrouw vertelt aan T. van Turnhout huilebakerig haar verhaal, vooral waarom ze na de oorlog ten onrechte van 'spionage-verraad' werd beschuldigd. Hoogst curieus is de verklaring achterin waarin de uitgever en ghost-writer alle klachten van eventueel 'gekwetsten' van de hand wijzen.

Een organisatie waarvan je zou kunnen verwachten dat die 'in het verzet' gegaan was, is de AJC, maar de studie *Onze jeugd behoort de morgen ... De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* van G. Naarden laat anders zien. Er gingen AJC-ers in het verzet, AJC-ers kwamen, illegaal, bij elkaar, maar de voor-oorlogse opvoeding van te strijden voor een betere wereld en je te verzetten tegen onrecht, maakte van de AJC-er nog geen verzetstrijder of -ster in de dop. Veel interviews die wel inzicht geven in achtergrond en motieven van de betrokkene, maar niet de studie over de AJC tussen 1940-1945.

Regionaal

De arbeidsmarkt voor professionele misdadigers werd tijdens de oorlog een stuk groter en in *Riphagen. De Amsterdamse onderwereld 1940-1945* van B. Middelburg en R. ter Steege komt dat goed naar voren. Deze Amsterdamse souteneur gaat naast zijn gewone werkzaamheden voor de SD werken en weet na de oorlog met hulp van de voorloper van de BVD het land te ontvluchten en zijn straf te ontlopen.

Dat regionaal onderzoek vaak in krantenleggers begint, is merkbaar in *Handlangers van de vijand. Collaboratie in Friesland tijdens de jaren '40- '45* van J. de Keizer. Onderzoek naar collaboratie is de laatste jaren duidelijk in opkomst en Friesland, als een 'eigen' provincie, is een boeiend onderzoeksobject. Toch lijkt de collaboratie daar langs dezelfde lijnen als elders te hebben gelopen en een speciaal Fries karakter is nauwelijks merkbaar.

Den Haag als genazificeerde stad en Den Haag getroffen door de hongervinter en bombardementen zijn door één en dezelfde fotograaf vastgelegd. In opdracht van het Rijkscommissariaat en om na de oorlog in een herdenkingsboek te publiceren. Dat boek is nooit verschenen, maar in *De twee gezichten van de bezetting* is een deel van de foto's van Schimmelpenninck afgedrukt. Samen met een interessante inleiding van L. Zweers en T. Luijendijk is er weer een stukje Haagse oorlogsgeschiedenis bloot gelegd.

Geschiedenis als het verhaal van gedrag van mensen was de leidraad bij de samenstelling van *De Pruus komt!* Het betreft de provincie Overijssel, waar men voor de oorlog vreedzaam met de Duitse burens leefde. In verschillende hoofdstukken worden de meidagen, Duits bestuur en NSB, de illegaliteit en het laatste oorlogsjaar beschreven, wisselend van karakter, maar zoals de meeste regionale studies, breed geïllustreerd.

Venlo is één van de Nederlandse plaatsen die bij de bevrijding zwaar getroffen was. De Eindhovense fotograaf Coppens maakte in Noord-Limburg esthetisch fraaie foto's van de verwoestingen. Samen met beelden uit de in 1945 in Venlo samengestelde filmdocumentaire van het bedrijf Zuiderfilm, vormen de foto's en bijbehorend commentaar het aardige boekje *Impressies '45*. Dat de regionale geschiedschrijving niet alleen in krantenleggers begint, maar ook vaak door lokale kranten gestimuleerd wordt, is merkbaar aan *De oorlog in Noord-Limburg*, bestaande uit meer dan twintig eerder gepubliceerde artikelen. Helaas wat wisselend van kwaliteit, maar door de vele illustraties zal het zijn weg naar de lezers wel vinden.

Dat de perspectieven van de oorlogsgeneratie en 'die van na de oorlog' verschillen, blijkt uit de verhalen van zes verschillende auteurs in de bundel *Verzet in West-Friesland*, waarbij helaas nogal wat overlap tussen de artikelen voorkomt.

Eén 'regionale' studie springt er wel bijzonder uit; het tweede deel van *Zeeland 1940-1945*, door G. van der Ham als proefschrift verdedigd. Het eerste deel verscheen meer dan tien jaar geleden en was evenals dit deel in opdracht van Gedeputeerde Staten van Zeeland tot stand gekomen. Zeeland was door zijn ligging een aparte provincie; vóór, maar zeker in de oorlog. Met Zeeland als te verdedigen en te versterken gebied, het Duitse bestuur, de NSB en de reacties op allerlei maatregelen begint de interessante studie die doorloopt tot de wederopbouw, berechting en zuivering.

Na de oorlog en wetenschappelijke verwerking

Een strafrechtelijke benadering van Nederland en de tweede wereldoorlog richtte zich haast altijd op de na-oorlogse rechtspraak. De Nijmeegse dissertatie van A. M. G. Smit behandelt de Nederlandse rechtspraak in Londen. De aan Nederlandse zeelieden opgelegde vaarplicht kende

vanzelfsprekend ook sancties en daardoor ontstonden Nederlandse rechtelijke instanties in Londen. De achtergrond en de toepassing van het materiële en formele strafrecht komen in deze omvangrijke studie goed uit de verf.

Na de aftocht van de Duitse militairen en de intocht van de geallieerden, moesten de bevrijde Nederlanders wennen aan weer andere uniformen; die van het Militair Gezag. Hèt boek over het Militair gezag is er nog niet, maar *Militair Gezag in Groningen* van J. Brand-de Boer en W. Jonkman laat zien hoe het in de noordelijkste provincie toeging. De terugkeer naar de gewone gang van zaken leek lang te zijn en vanuit 'Den Haag' leek ook nu weer weinig belangstelling voor het noorden te bestaan.

In april 1989 is een conferentie gehouden in Londen waar de Engels-Nederlandse relaties tijdens de oorlog centraal stonden. In *Holland at war against Hitler* (met een woord vooraf van prins Bernhard) zijn de lezingen en de discussies gebundeld. De Engelse lezers moeten wel overtuigd raken dat het Wilhelmina geweest is die Hitler verslagen heeft, zij het met hulp van Engelse militairen en duizenden verzetsstrijders.

In *Vijftig jaar na de inval* zijn de lezingen van een Nederlands congres gebundeld; gelukkig een serieuzer en wetenschappelijker congres, waarbij het jammer is dat de bijdragen van de buitenlandse gasten zeer teleurstellen. Het is duidelijk dat Nederland en de tweede wereldoorlog niet beperkt moet blijven tot '40-'45 en niet tot Nederland. In deze bundel zijn daar aanzetten toe te vinden, onder andere het artikel van B. de Graaff over collaboratie en verzet, maar sommige thema's zijn elders uitgebreider behandeld; bijvoorbeeld de strijd in de mei-dagen en rijkswaterstaat en het kwaliteitsverschil tussen de bijdragen is soms erg groot.

De joden en de holocaust

Het is pas sinds een aantal jaren dat er (weer) belangstelling bestaat voor de, meest joodse, vluchtelingen die vóór de oorlog naar Nederland uitweken. Dat heeft enerzijds te maken met een groter wordende interesse voor de geschiedenis van de joden in Nederland en met de vluchtelingen-situatie op dit moment. Het Nederland als een tolerante en gastvrije natie behoeft bijstelling en dat gebeurt ook in de meeste studies. Het herinneringscentrum kamp Westerbork bracht zelf een bundel uit over de voorgeschiedenis van het kamp onder de titel *Uitgeweken*. Vanaf 1933 kwamen joodse, maar ook niet-joodse vluchtelingen uit Duitsland Nederland binnen, die of bij particulieren of in kleine kampen werden ondergebracht. Na november 1938 werd haast gemaakt met het oprichten van een centraal kamp dat na veel geharrewar in Drente werd gevestigd. Het algemene vluchtelingenbeleid en de meningen in Nederland hierover worden behandeld, evenals meer persoonlijke ervaringen. Ooggetuigen van het kamp zijn het centrale thema van *Kamp van hoop en wanhoop*, de neerslag van de gelijknamige documentaire van W. Lindwer, waar de gesprekken met de overlevenden meer kracht hadden dan in dit boek.

Louis Micheels beschrijft in zijn *Dokter 117641* zijn eigen herinneringen aan de holocaust en hoe hij Auschwitz en de dodenmars aan het eind van de oorlog overleefde. Niet alleen geluk, maar ook zijn medische studie was hier debet aan. Geboren in Nederland, maar sinds 1947 woonachtig in de Verenigde Staten, geeft hij enerzijds een sober verslag over die periode en probeert anderzijds aan te geven waarom hij er nu pas over schrijft.

Dat het beschrijven van persoonlijke lotgevallen niet altijd even gelukkig uitvalt, bewijzen twee boekjes die in het kielzog van Anne Frank geschreven zijn. Jacqueline van Maarsen, een schoolvriendinnetje van Anne, beschrijft in *Anne en Jopie* haar vriendschap, maar vooral waarom een andere vrouw zich niet de vriendin van Anne mag noemen. Nog merkwaardiger is *De kamergenoot van Anne Frank*. Door middel van een fictief interview met de enige jaren

geleden overleden weduwe van Fritz Pfeffer, de onaardige tandarts die ook in het achterhuis zat ondergedoken, komt N. van der Zee tot een 'rehabilitatie' van hem. De uitgever doet ons geloven dat dit een voorbeeld van het weer in opkomst zijnde 'verhalende geschiedkundige concept' is.

B. Braber doet ook aan rehabilitatie, maar dan op een weloverwogener manier. In zijn *Zelfs als wij zullen verliezen* wil hij het beeld van de weerloze, passieve jood die zich mak op transport liet stellen, corrigeren. De schrijver stelt in zijn conclusie dat joden die vóór juli 1942 aan het verzet deelnamen dat deden als gevolg van de maatschappelijke positie of levensovertuiging vóór mei 1940 en daarin zit het belangrijkste probleem. Als iemand die verzet pleegt, volgens de Duitse rassenwetten tot jood gekenmerkt wordt, maar zich niet als zodanig beschouwt, wordt hij wel 'meegesteld' in het onderzoek.

De gereformeerde predikant J. M. Snoek heeft zich gebogen over *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. Daar is al eerder en uitgebreider over geschreven en de schrijver geeft teveel de indruk dat hij tē harde aanvallen, nu en in het verleden, op met name gereformeerde Nederlanders, zo veel mogelijk wil pareren.

Dat het anti-semitisme na de oorlog niet verdwenen was, maar waarschijnlijk — zij het voor korte tijd — zelfs wat was toegenomen, komt pijnlijk naar voren in *Terugkeer* van D. Hondius. De scheiding die de Duitsers tijdens de bezetting tussen joden en niet-joden systematisch aanbrachten, had zijn uitwerking niet gemist. De na-oorlogse ontvangst in Nederland van de weinige joodse overlevenden was vaak beschamend en varieerde van onbegrip tot soms regelrecht antisemitisme.

Niet de holocaust zelf, maar de ontkenning en de uitbuiting ervan vormen het onderwerp van het boek van G. van den Berghe. Het eerste deel geeft een uitvoerig en overzichtelijke exposé van voornamelijk pseudo-historici, die pas halverwege de jaren zeventig wat publiciteit verkrijgen. Dit valt volgens de schrijver samen met de opkomst van de politieke uitbuiting van de holocaust, of judeocide zoals hij het noemt, door de staat Israël en door Amerikaanse joden, die en de uniciteit en het bijbehorende intentionalisme omarmen. De schrijfstijl is niet aantrekkelijk en door een merkwaardige annotatie is niets écht terug te vinden, maar de uitgebreide bibliografie vergoedt veel.

België

Vorig jaar liet een overzichtsartikel in de BMGN¹ duidelijk zien dat de tweede wereldoorlog ook in België alles behalve verleden tijd is. De extra complicatie van de Vlaams-Waalse tegenstellingen en de koningskwestie maken het onderzoeksveld nog ingewikkelder. Het in Brussel gevestigde Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog, vergelijkbaar met het RIOD, geeft aantrekkelijke bijdragen uit die een goed beeld geven van de brede belangstelling. Over het universitair onderzoek en onderwijs met betrekking tot de tweede wereldoorlog verscheen een aparte publikatie, gebaseerd op een door het centrum georganiseerde studiedag. Ook in België speelt de discussie over breuk of continuïteit een rol, en ook daar is de geschiedschrijving vaak door een moreel standpunt overwoekerd geweest.

Bij de BRT-televisieprogramma's over de tweede wereldoorlog, die in samenwerking met het centrum tot stand komen, horen ook begeleidende publikaties. In *Het minste kwaad* wordt de aanpassing in België beschreven, een aanpassing die voor een deel gebaseerd was op de ervaringen tijdens de eerste wereldoorlog. Uit *Het cultureel leven tijdens de bezetting* van H. van de Vijver blijkt dat de aanpassing in deze sector soms naadloos overging in collaboratie. Een

1 W. C. M. Meyers, *België in de tweede wereldoorlog. Een poging tot kritische selectie van de voornaamste werken gepubliceerd sinds 1970*. In *BMGN*, CV (1990) ii, 280-295.

Cultuurkamer als in Nederland was er niet en de Vlaams-Waalse tegenstelling bracht de Duitsers tot voorzichtig manoeuvreren in de cultuur-politiek.

Traditioneler is het ruim geïllustreerde boek over de achttiendaagse veldtocht in België; *Mei 40*. Dit boek van P. Taghon wil een 'herinnering' zijn en een 'hulde' aan de gevallen, hetgeen tot een weinig kritische behandeling van de gebeurtenissen leidt.

Dat geldt helemaal voor het merkwaardige boekje *Het genootschap Joris van Severen*, waarin door de ex-secretaris van deze organisatie L. Delafortrie een poging gedaan wordt om het Verbond van Dietse nationaal-solidaristen of Verdinaso geheel van collaboratie vrij te pleiten en Joris van Severen zelf de status van heilige te verlenen.

Lijst van besproken publikaties*

- Aarts, K., Pols, H. *'De Greb'. Herinneringen aan de slag om de Grebbeberg* (Utrecht-Antwerpen: Veen, 1990, 189 blz., f24,90, ISBN 90 204 1935 8).
- Amersfoort, H., Kamphuis, P. H., ed. *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag: SDU, 1990, 361 blz., f45,-, ISBN 90 12 06450 3).
- Armamentaria*, XXIV (Delft: Vrienden van het Legermuseum, 1989, 125 blz., ISBN 90 70793 07 9).
- Baar, J. van, e. a., ed. *Verzet in West-Friesland. De illegaliteit in westelijk West-Friesland en in de Wieringermeer in de jaren 1940-'45* (Schoorl: Pirola, 1990, 192 blz., f32,50, ISBN 90 6455 112 X).
- Berghe, G. van den. *De uitbuiting van de holocaust* (Antwerpen-Baarn: Houtekiet, 1990, 196 blz., f29,50, Bf595,-, ISBN 90 5240 036 9).
- Bijdragen van het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog*, XII (Brussel: Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog, 1989, 293 blz., Bf600,-, ISSN 0771-6435).
- Braber, B. *Zelfs als wij zullen verliezen. Joden in verzet en illegaliteit in Nederland 1940-1945* (Amsterdam: Balans, 1990, 192 blz., f35,-, ISBN 90 5018 105 8).
- Brand de Boer, J., Jonkman, W. *Militair Gezag in Groningen. Stad en provincie na de bevrijding april-oktober 1945* (Groninger historische reeks VI; Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1990, xii + 323 blz., f49,50, ISBN 90 232 2548 1).
- Buitkamp, J. *Geschiedenis van het verzet 1940-1945* (Geschiedenis en cultuur paperbacks; Houten: Fibula, 1990, 152 blz., f19,90, ISBN 90 269 4164 1).
- Camps, R., e. a. *De oorlog in Noord-Limburg. Terug in de tijd 1940-1990* (Venlo: Dagblad voor Noord-Limburg, 1991, 88 blz., ISBN 90 70285 59 2).
- Coppens, J., e. a., ed. *Impressies '45. Beelden uit het bevrijdingsjaar* (Venlo: Goltziusmuseum, 1990, 48 blz., f15,50, ISBN 90 73363 01 2).
- Delafortrie, L. *Het Genootschap Joris van Severen. Dinaso-actie tijdens de bezetting* (Antwerpen: De Nederlanden, 1989, 128 blz., f33,50, ISBN 90 6583 071 5).
- Derix, J. *Vliegveld Venlo. Met een kroniek van de lucht oorlog in Zuid-Nederland (1941-1944)* (2 dln.; Horst: DT Producties, 1990, 344 blz., f79,50, ISBN 90 73401 03 8).
- Doel, H. W. van den. *H. J. Mulder en de strijd bij Mill. Een episode uit de Nederlandse artilleriegeschiedenis* (Brochurereeks Sectie militaire geschiedenis landmachtstaf VII; 's-Gravenhage: Sectie militaire geschiedenis landmachtstaf, 1990, 68 blz., ISBN 90 70677 27 X).
- Elfferich, L. *Rotterdam werd verraden* (Stichting historische publicaties Rotterdamum. Grote reeks XL; Abcoude: Uniepers, Rotterdam: Stichting historische publicaties Rotterdamum, 1990, 327 blz., f69,-, ISBN 90 6825 072 8).
- Foot, M. R. D., ed. *Holland at war against Hitler. Anglo-Dutch relations 1940-1945* (Londen: Frank Cass, Zwolle: Waanders, 1990, 258 blz., f49,50, ISBN 0 7146 3399 2).
- Ham, G. van der. *Zeeland 1940-1945*, II (Zwolle: Waanders, 1990, 706 blz., f55,-, ISBN 90 6630 216 X).
- Heuvel, H. van den, Mulder, G. *Het vrije woord. De illegale pers in Nederland 1940-1945* ('s-Gravenhage: SDU, 1990, 267 blz., f30,-, ISBN 90 12 06447 3).

D. BARNOUW

- Hilbrink, C, Kienhuis, M., Vos., K. *De Pruis komt! Overijssel in de tweede wereldoorlog (Jaarboek Overijssel)* (1990); Zwolle: Waanders, 1990, 160 blz., f39,50, ISBN 90 6630 210 0 (gebonden), f29,50, ISBN 90 6630 211 9 (paperback).
- Hoeven, H. C. van der. *Ziekfondsen en de Duitse bezetting. De werkelijkheid over het ziekenfondsbesluit 1941* (Lelystad: Koninklijke Vermande, Den Haag: Ziekenfonds AZIVO, 1989, 144 blz., f27,50, ISBN 90 6040 911 6).
- Hof, J. *Tussen paard en pantser. Jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland (brig. gen. b.d.). De cavalerie, het verzet en de Pr. Irene brigade* (Kampen: La Rivière & Voorhoeve, 1990, 172 blz., f27,50, ISBN 90 6084 889 6).
- Hondius, D. *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* ('s-Gravenhage: SDU, 1990, 170 blz., f29,90, ISBN 90 12 06503 8).
- Jonker, J. B. J., Kersten, A. E., Plaat, G. N. van der, ed. *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en tweede wereldoorlog. Bijdragen aan het congres gehouden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 en 11 mei 1990* ('s-Gravenhage: SDU, 1990, 238 blz., ISBN 90 12 06512 7).
- Keizer, J. *Handlangers van de vijand. Collaboratie in Friesland tijdens de jaren 1940-1945* (Drachten-Leeuwarden: Friese pers boekerij, 1990, 152 blz., f24,90, ISBN 90 330 1415 7).
- Leeflang, T. *De bioscoop in de oorlog* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990, 352 blz., f59,90, ISBN 90 295 2877 X).
- Lindwer, W., met medewerking van K. van Coeverden. *Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939-1945* (Amsterdam: Balans, 1990, 271 blz., f35,-, ISBN 90 5018 098 1).
- Maarsen, J. van. *Anne en Jopie. Leven met Anne Frank* (2e druk; Amsterdam: Balans, 1990, 113 blz., f24,50, ISBN 90 5018 110 4).
- Meijer, H. G. *Bronzen Leeuw, Bronzen Kruis. Militaire dapperheidsonderscheidingen* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1990, 318 blz., ISBN 90 6707 238 9).
- Meyers, W., e. a. *België in de tweede wereldoorlog, IX, Het minste kwaad* (Kapellen: DNB/Pelckmans, 1990, 125 blz., ISBN 90 289 1497 8).
- Middelburg, B., Steege, R. ter. *Riphagen. De Amsterdamse onderwereld 1940-1945* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990, 169 blz., f29,90, ISBN 90 295 3138 X).
- Micheels, L. J. *Dokter 117641. Herinneringen aan de holocaust* (Baam: Ambo, 1990, 203 blz., f29,50, ISBN 90 263 1029 3).
- Mok, L. *Collaboratie. Personen en patronen. De bezetting als overgangstijd* (Muiderberg: Coutinho, 1990, 70 blz., f19,50, ISBN 90 6283 801 4).
- Mulder, D., Prinsen, B., ed. *Uitgeweken. De voorgeschiedenis van kamp Westerbork* (Historische reeks, Herinneringscentrum kamp Westerbork I; Hooghalen: Stichting Voormalig kamp Westerbork, 1989, 116 blz., f12,50, ISBN 90 72486 11 0).
- Naarden, G.M. *Onze jeugd behoort de morgen... De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd* (Amsterdam: Stichting beheer BSG, 1989, xviii + 686 blz., f58,-, ISBN 90 6861 041 4).
- Oorlog doorheen universitair onderzoek en onderwijs, De* (Brussel: Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog, 1990, 86 blz., ISSN 0773-3216).
- Smit, A. M. G. *Nederlandse maritieme rechtspraak op het grondgebied van Groot-Brittannië gedurende de tweede wereldoorlog* (Dissertatie Nijmegen 1989; Amhem: Gouda Quint, 1989, xxvii + 854 blz., ISBN 90 6000 679 8).
- Snoek, J. M. *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening* (Kampen: Kok, 1990, 211 blz., f27,50, ISBN 90 242 0949 8).
- Taghon, P. *Mei 40. De achttiendaagse veldtocht in België* (Tielt: Lannoo, 1989, 239 blz., f57,50, ISBN 90 209 1589 4).
- Turnhout, T. van. *Nederland 1940, Nederland 1945. Ik lijd nog steeds. Het onvoorstelbare verhaal van verzetsstrijdster Corrie van Ede* (Weert: Uitgeverij M & P, 1990, 123 blz., ISBN 90 6590 449 2).
- Venema, A. *Kleine oorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990, 260 blz., ISBN 90 12 06521 6).
- Volder, K. *Werken in Duitsland 1940-1945* (Bedum: Profiel, 1990, 548 blz., f46,25, ISBN 90 5294013 4).

VIJFTIG JAAR NA DE INVAL

- Vries, A. de. *De illegale pers in Dordrecht, 1940-1945* (Kwartaal en Tekens extra, XII; Dordrecht: Gemeentearchief Dordrecht, 1990, 77 blz., f12,50).
- Vijver, H. van de. *België in de tweede wereldoorlog, VIII, Het cultureel leven tijdens de bezetting* (Kapellen: DNB/Pelckmans, 1990, 103 blz., f29,90, Bf495,-, ISBN 90 289 1370 X).
- Waalewijn, A. *Achter de bres. De positie en het werk van rijkswaterstaat tijdens de tweede wereldoorlog* ('s-Gravenhage: SDU, 1990, 339 blz., f40,-, ISBN 90 12 06506 2).
- Zee, N. van der. *De kamergenoot van Anne Frank* (Amsterdam: Lakeman, 1991, 104 blz., ISBN 90 73299 06 3).
- Zweers, L., Luijendijk, T. *De twee gezichten van de bezetting. Foto's van Den Haag 1940-1945 van H. G. L. Schimmelpenninck* (Rijswijk: Sijthof, 1988, 112 blz., ISBN 90 70682 16 8).

Recensies

ALGEMEEN

P. K. Doorn, N. S. van Hall, *Nederlands historisch data archief. Eindverslag van een verkennend onderzoek* (Amsterdam: SWIDOC/Steinmetz archief, VGI, 1989, 91 blz., ISBN 90 71684 14 8).

Sedert een aantal jaren wordt er door de Vereniging voor geschiedenis en informatica (secretaris: C. A. Mandemaker, Markstraat 55, 3582 KK Utrecht) intensief nagedacht over de vraag hoe het vele werk dat de historici steken in het opbouwen van gecomputeriseerde databestanden tot optimale resultaten kan leiden. De leden van de Vereniging spannen zich in om software te ontwikkelen en de historische informatiekunde heeft reeds bewezen een innovatieve tak van historische bedrijvigheid te zijn.

Enkele belangrijke publikaties van deze dynamische club dienen vermeld te worden. De *Cahiers voor geschiedenis en informatica* verschijnen sedert 1988. Zij bevatten allerlei bijdragen betreffende het grote terrein van gecomputeriseerd historisch onderzoek. De eerste aflevering bevat zeven bijdragen over het aanmaken en gebruiken van historische databases. De derde aflevering (die tegelijk een heruitgave is van de tweede) werd door een speciale ad-hoc redactie van Th. Engelen en O. Boonstra uitgebracht en bevat zeven bijdragen op het terrein van de historische demografie en de computer. De vierde aflevering bevat weer een 'dwarsdoorsnede' van thema's, terwijl in de vijfde de handelingen zijn opgenomen van de Leidse conferentie over geautomatiseerde archivering en ontsluiting van historische data (april 1990).

Dezelfde vereniging had een belangrijk aandeel in de sessie *Historical information systems* van het Tiende internationaal economisch historisch congres, dat zomer 1990 in Leuven is gehouden. *De papers* zijn onder dezelfde titel gepubliceerd door Leuven University Press. In september 1990 verscheen O. Boonstra, L. Breure en P. Doorn, *Historische informatiekunde* (Hilversum: Verloren, 1990) waarin voor het eerst de verschillende aspecten van het opbouwen en analyseren van zowel kwantitatieve als kwalitatieve bestanden systematisch worden besproken.

Terug naar het historisch data archief. De gecomputeriseerde bestanden worden thans door talloze ijverige onderzoekers op hun eigen pc's of op universitaire *mainframes* opgebouwd en bewaard. Meestal worden deze gegevens slechts in een gesynthetiseerde of geanalyseerde vorm gepubliceerd. Eigenlijk kan niemand nagaan of de bewerkingen correct zijn uitgevoerd. De historische kritiek — vanouds een wezenlijk bestanddeel van het historisch methodologisch apparaat — raakt dus aardig in de knel. En wat gebeurt er met de ruwe gegevensbestanden na publikatie van de onderzoeksresultaten? Weinig of niets. Omdat deze bestanden verspreid zijn opgeslagen is deze waardevolle informatie slecht toegankelijk voor derden. De bestanden lopen groot risico na verloop van tijd te worden opgeruimd. De onderzoekers kunnen uit het vak gaan. De bestanden kunnen kwijtraken.

Het doel van het onlangs opgerichte Nederlands historisch data archief is de efficiëntie en de kwaliteit van werken in ons historisch wereldje structureel te verbeteren. In de eerste plaats moet het archief gaan werken als een centraal administratiekantoor van in Nederland opgebouwde en in opbouw zijnde kwantitatieve en kwalitatieve databases. Dan kan meteen nagegaan worden of we geen dubbel werk doen. Hergebruik van bestaande gegevens wordt bevorderd. Dit is onmiskenbaar een uiterst nuttige activiteit. De opbouw van deze catalogus is niet eenvoudig maar wel mogelijk.